

Монархи та залежні правителі Європи: від Середньовіччя до Ранняго Модерну (замість вступу)

 середньовічну добу всесвітньої історії на території Західної Європи між різними представниками вищої знаті встановлюються так звані сюзеренно-васальні або ж ленні стосунки, що стали чи не найголовнішою ознакою феодальної доби. Серед землевласників чи просто володарів замків виокремлювався верховний («*suzerain*») князь, який визнавався старшим або «сеньйором» («*senior*») і був найбільшим землевласником. Від нього одержували особисту чи васальну залежність менші князі — «васали» («*vasallus*», «*valvassor*», «*vavassar*», «*fidelis*»)*. Поступово ці приватно-правні відносини переплітаються з державно-правними, адже кожен із сюзеренів чи його васалів володів більшим чи меншим маєтком-«державою», на які розповсюджувалася їхня влада¹. Визнаючи себе людиною сюзерена («*homme de bouche et de mains*»), васал присягав йому на вірність («*jurare in ducis nomen*») Божим іменем і закріплював це процедурою укладання своїх рук у руки сеньйора («*hommage*»). За це він одержував від нього у володіння землю («*beneficium*», «*fief*») за умови виконання певних обов'язків.

Сюзерен також присягався своєму підданому у виконанні взятих на себе зобов'язань. Це обумовлювалося спеціальним договором між ними, що передбачав військову службу васала на користь свого зверхника, участь в управлінні його маєтком та право здійснювати суд від імені сюзерена тощо. Окрім того, в окремих випадках васал брав на себе грошові зобов'язання — викупляв сеньйора, коли той потрапляв до полону; виділяв йому певну суму у випадку виходу заміж доньки або посвячення в лицарі сина. У свою чергу сюзерен гарантував підлеглому захист і недоторканість тієї землі, яку васал отримував

* Васалітет (фр. «*Vassalite*» від лат. «*vasus*» — слуга) — у середні віки система відносин особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших (сеньйорів). Сформувався у Західній Європі у VIII–IX ст., найбільшого розвитку набув у X–XII ст. Матеріальним підґрунтям васалітету були поземельні відносини. За службу в сеньйора васал одержував від нього земельний наділ (спочатку довічний — бенефіцій, а пізніше спадковий — феодал, лен). Васальна залежність оформлялася особливим обрядом, за яким васал присягав сеньйорові на вірність. Сеньйор, крім земельного наділу, мав надавати васалові опікування й захист. (*Історична наука: термінологічний і понятійний довідник.* — К., 2002. — С. 45).

від нього. Договір скріплювався наданням васальнозалежному від імені його зверхника спеціального документа — «привілею», який окреслював його «права і вольності» («*privilegia et libertates*»). Окрім того, підданому вручалися певні атрибути-інсигнії або символічні предмети, що засвідчували його належність до окремого сюзерена — хоругва або штандарт з гербом господаря, жезл, кільце, ніж, рукавичка, залізний чи дерев'яний прут, жмут соломи та ін.² У тому випадку, коли сюзерен чи васал не дотримувалися обов'язків зобов'язань, договір між ними розривався. Причому при порушенні верховним князем своїх обіцянок його підлеглий міг першим оголошувати про «денонсацію» присяги.

Проблема васальних (ленних) стосунків у середні віки всебічно досліджена у світовій історіографії³. Останнім часом науковці все більше схиляються до того щоб висвітлювати їх через призму відносин «патрон — клієнт»⁴. Генеза та причини одного з багатьох аспектів цього питання, а саме — визнання одним васалом підлеглості від декількох патронів, були ґрунтовно досліджені французькими істориками Марком Блоком та Жаком Ле Гоффом. Вони говорять про те, що в епоху класичного середньовіччя майже кожен васал був людиною одночасно двох, а то й кількох сеньйорів⁵. Один із найперших випадків такої підлеглості датується 895 роком, а вже в XI ст. це перетворилося на звичне явище⁶. Отже, вже з цього часу можна говорити про зародження своєрідних полівасалітетних* відносин, які, правда, на той період мали ще приватно-політичний характер.

Слід звернути увагу на вітчизняну традицію формування владних структур у середньовічній Русі-Україні, що, як правило, базувалися на принципах «родового сюзеренітету». Як відзначав Олексій Толочко, державне тіло Русі, крім усього іншого, було об'єднане васально-сюзеренними зв'язками⁷. Разом з тим, посилаючись на доробок А. Гуревича, Є. Мельникової, Е. Гудавічюса, дослідник зробив висновок про те, що міжкнязівські відносини того часу були типово васальними, а політичні й правові інститути, засновані на «родовому сюзеренітеті», стали притаманними майже всім ранньофеодальним державам Європи — Франції, Британії, Скандинавії, Угорщині, Чехії, Польщі, Литві⁸. Втративши на початку XIV ст. свого природного сюзерена (легітимного носія верховної влади), феодальна еліта Південної Русі, згідно зі спостереженнями історика Фелікса Шабульда,

* Саме такий термін, на нашу думку, є найбільш прийнятним для означення даного процесу.

відразу ж опинилися у нерівноправному становищі відносно правителів сусідніх держав — Корони Польської, Угорського королівства й Великого князівства Литовського⁹. Очевидно, саме тому київські князі протягом XIV—XV століть неодноразово були змушені визнавати себе залежними не лише від литовського князя та польського короля, але й кримського хана.

Середньовічні сюзеренно-васальні стосунки між різними феодалами позначилися і на процесах формування держав та політичних структур уже в новий час європейської історії. Адже вони, як правило, творилися на основі територіальних феодальних князівств¹⁰. Система феодально-васальних відносин сприяла збереженню елементів патримоніального права та переплетенню феодально-династичних принципів з основами творення ранньомодерних держав у Європі. Протягом XV—XVII століть політика персональних уній, династичні й спадкові проблеми викликають перерозподіли держав, відчуження територій, змінюють державні кордони й стають причиною виникнення об'єднаних королівств та імперій¹¹. У цей час, згідно з висловлюванням відомої російської дослідниці А. Люблінської, європейський континент являє собою картатий конгломерат монархій — абсолютних, обмежених, номінальних (імперія), національних, багатонаціональних — і республік — олігархічних (Венеція, Генуя), федеративних (Голландія, Швейцарія), шляхетських («уявна монархія» в Польщі й частково Угорщині) і т. п.¹² Характеризуючи західноєвропейський Ренесанс щодо творення державних структур і доповнюючи вищенаведене визначення, інший історик М. Петров продовжив попередню типологію, вказавши на існування держав-комун, сеньйорій, регіонально-абсолютистських, територіальних держав, різних напіввасальних і напівзалежних утворень тощо¹³. Очевидно, цей перелік можна доповнити за рахунок виникнення й інших державно-політичних систем Центрально-Східної Європи*, зокрема, й такого специфічного державного організму, як Український гетьманат (Військо Запорозь-

* Підтримуючи думку тих учених, які впровадили у науковий обіг термін «Центрально-Східна Європа» (див., напр.: Wandych P. *The Price of Freedom. A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present.* — London, New-York, 1992; Bardach J. *Dla czego Europa Srodkowo-Wschodnia?* // *Nauka Polska.* — Nr. 5–6. — Warszawa, 1992. — S. 65–72; Сюч Е. Три исторических региона Европы // *Центральная Европа как исторический регион.* — Москва, 1996. — С. 156–250; Миллер А. И. *Об истории концепции «Центральная Европа».* — С. 4–25; Kłoczowski J. *L'Europe de Centre-Est dans l'historiographie des pays de la region.* — Lublin, 1995; *Historia Europy Srodkowo-Wschodniej* / Red. J. Kłoczowski. — T. 1. — Lublin, 2000 та ін.), переконані, що історично до цього регіону належить й Україна

ке), що виник у результаті революційних подій 1648–1676 рр.* на теренах руських воеводств Речі Посполитої.

Як наслідок розвитку багатоваріантних політичних структур і державних інститутів, розпочався процес складання європейської моделі держави, яка лягла в основу принципів побудови сучасних держав¹⁴. Цей процес розтягувався на довгі століття, включно до XIX ст., й був складним та нерівномірним, зважаючи на різні причини. Однією з них стала проблема перетворення старих «приватних» сюзеренно-васальних феодальних відносин, заміна персональних зв'язків між главою держави, суверенами та васальними володарями на модерні інституційні відносини між урядами й усією масою підданих тієї чи іншої держави. «Це був вільний, нерівномірний, переповнений можливостями перехідний стан багатоваріантного процесу місцевої регіональної динаміки: від конгломератних феодальних політичних структур до національних, краще окреслених державних об'єднань», — відзначали дослідники зазначеної проблеми¹⁵.

Аналізуючи це важливе питання, історики зауважували, що шлях до нового не проходив по прямій висхідній лінії, а навпаки, при збереженні загальної схоластичної орієнтації, в ньому перепліталися елементи старого й нового способів мислення, старі й нові ментальні установки. При цьому нове мислення вимагало свого прояву насамперед у питанні влади — що таке «влада» в новому світосприйнятті й реальне місце володаря в цьому новому суспільстві¹⁶.

З огляду на тематику книги, детальніше зупинимося на розгляді правових стосунків між володарями-монархами (колишніми сюзеренами-землевласниками) та залежними від них володарями-васалами інших держав. Середньовічні сюзеренно-васальні угоди, котрі, як уже зазначалося, мали більше приватний, ніж політичний відтінок, з часом поступово трансформуються в міждержавні політичні договори. Адже більшість тогочасних держав різного типу уособлювалися у своїх правителях. Державно-правовий договір складався із системи взаємних прав і обов'язків. В обмін на «захист і пошанування правителів» з боку

* Національно-визвольну війну середини XVII ст. сприймаємо як Українську ранньонаціональну революцію в межах тогочасних «шести одночасних революцій» — повстань проти монархічної влади у Каталонії і Португалії у 1640 р.; Неаполі і Палермо в 1647 р.; «фронди» у Франції у 1648–1653 рр.; Хмельниччини в Україні у 1648–1657 рр., а також «безкровної революція» в Голландії у 1650 р. та конституційної кризи в Швеції у 1650 р. На сьогодні частина вітчизняних істориків схильна оцінювати «Хмельниччину» як Українську національну революцію 1648–1676 рр. (Див.: *Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999*).

протекторів-сюзеренів, васальнозалежні правителі обіцяли тим «покору, службу і вірність». Таку домовленість можна назвати актом взаємного добровільного зобов'язання, а її основними елементами з боку підданих були: повага до своїх давніх прав і привілеїв, вільний вибір протекції, необхідність військового захисту тощо¹⁷.

З правового погляду «класична» васальна залежність передбачала, що між монархом і населенням васальної держави не існувало безпосереднього зв'язку — між ними стояла особа правителя цієї держави¹⁸. Той, як і в давнину, іменем Бога складав присягу на вірність своєму зверхнику. У свою чергу, останній також «на вічні часи» присягався в дотриманні зобов'язань перед підданим. Між ними укладався обов'язковий договір, у разі порушення якого однією стороною інша могла відмовитися від своїх зобов'язань. Успадковуючи середньовічні традиції, це супроводжувалося спеціальними процедурами, серед яких найголовнішою було вручення «привілею» та атрибутів монаршої влади. Хоча, згідно з твердженнями окремих учених, «пережитки феодальної вірності сюзерену (що нині став сувереном) і рицарської честі вже не служили стримуючим чинником»¹⁹. Тверезий політичний розрахунок, а, отже, і можлива та «безболісна» відмова-зрада від складеної присяги васальнозалежного правителя на користь іншого протектора все більше утверджувалися в міждержавних стосунках XVI—XVII ст.

Звернімося до окремих прикладів розвитку державних моделей у Центрально-Східній, Південно-Східній та Північній Європі, які б проілюстрували вищевикладений матеріал і стали висхідним пунктом для їхнього (моделей) порівняння. Близько трьохсот світських і духовних князівств та півтори тисячі самостійних рицарських володінь на середину XVII ст. існували в межах т. зв. «Священної Римської імперії німецької нації» (інші назви — Австрійський дім, Австрійська імперія, Австрійське цісарство, Габсбургська монархія, Імперія Габсбургів тощо), що була мультинаціональним державним утворенням. Більшість із цих князівських і рицарських володінь довгий час перебували в різній стадії васальної залежності від імператорського дому Габсбургів, і лише Вестфальський мир 1648 р. встановлював територіальний суверенітет («*Landeshoheit*») німецьких князів з правами укладати союзи між собою та іноземними державами²⁰. Єдиним обмеженням була умова не укладати такі союзи проти імператора. По суті, «Священна імперія» була конфедерацією великої кількості середніх і дрібних земельних володінь, королівств, князівств, курфюрств, герцогств, ландграфств, володінь імперських лицарів-васалів та вільних міст, які були справжніми державами у складі Імперії²¹. Хоча імператори й на-

магалися укрупнювати свої володіння. Так, наприкінці XV ст. Максимиліан I, об'єднавши нижньоавстрійські та верхньоавстрійські землі в єдину адміністративну одиницю, додав до неї Тироль і Передню Австрію. Незабаром для управління цими територіальними складовими було започатковано таку центральну урядову установу як Регімент («*Regiment*») ²². Через деякий час ця назва перенеслася на українські землі, де в останній чверті XVII – на початку XVIII ст. означала управління («регіментарство») гетьманами над лівобережною частиною України від імені російського монарха.

Хоча австрійський імператор-цар і вважався суверенним володарем, однак його влада була досить обмеженою й полягала у виконанні представницьких функцій, а також скликанні законодавчих зборів — Рейхстагу. Імператор лише санкціонував прийняті цим загальнодержавним органом закони та був сюзереном для васальнозалежних князів і лицарів імперії. Однак гасло «Австрія має володіти всесвітом» («*Austriae est imperare orbi universo*»), яке імператор Фрідріх III (1437–1493) у вигляді аббревіатури *AEIOU* додавав до свого підпису, було актуальним для августійших володарів імперії і протягом наступних століть. Володар імперії уособлював у собі дві різні владні функції:

Австрійський імператор
Максиміліан II

з одного боку, він був німецьким (австрійським) королем, а з іншого — потенційним володарем усього західного християнського світу ²³. На обґрунтування останньої тези (про вічність Римської імперії та влади її царів) і насадження її в суспільній свідомості була спрямована майже вся тогочасна західноєвропейська політична думка.

Надмогутньою «Священна імперія» стала за панування Карла V Габсбурга (1519–1556), коли об'єднала під своєю владою Німеччину, Іспанію, Нідерланди, Італію й стала наднаціональним державним утворенням. Від часу зречення цього імператора дім Габсбургів поділився на дві самостійні гілки — іспанську та австрійську. З огляду на геополітичний чинник та розташування України, під час розгляду різних між-

народних проблем Центрально-Східної та Південно-Східної Європи, в основному, будемо звертатися до висвітлення політики саме австрійських, а не іспанських цісарів.

З 1526 р. під владою династії Габсбургів перебувала також Чехія, яка, незважаючи на це, залишалася окремою державою. Обрання чеським королем Фердинанда I Габсбурга відбулося за умови підписання ним так званих «Виборчих капітуляцій». Вони передбачали право станів Чеського королівства на вільний вибір короля, повагу до їхніх релігійних прав, розміщення королівської резиденції в Празі тощо²⁴. Однак австрійська влада не дотримувалася своїх зобов'язань і поступово обмежувала державні права Чехії. У результаті національно-визвольного повстання всіх чеських станів імператор Рудольф II у липні 1609 р. видав знаменитий маєстат-грамоту, який надавав чеським панам, рицарям, міщанам та селянам, окрім політичних прав ще й свободу віросповідання згідно з Чеською конфесією 1575 р.²⁵. У 1627 р. новий імператор Фердинанд II підписав земельний статут за яким зберігалася Чеська держава й політичний зв'язок Чехії, Моравії і Сілезії. Однак процеси укріплення абсолютистської влади віденського двору призводили до значного обмеження чеської державності й перетворення цієї країни на одну з провінцій «клаптикової» монархії австрійських Габсбургів.

Саме Чехія на початку XVII ст., слідом за Нідерландами й Швейцарією, стала чинити опір традиційній монаршій владі й відмовилася від неї на користь національного короля. Певний час апологети законних «богообраних» володарів називали його не інакше, як «узурпатором». Через декілька десятиліть типологічно наближеною до проблеми державно-політичного самовизначення вищеназваних країн була ситуація в одній із найбільших «провінцій» Речі Посполитої — Україні.

За всієї могутності, всередині «Священної імперії», як дослідив Б. Поршнев, існувало ряд серйозних суперечностей: державних — між імператорами і князями; конфесійних — між релігійними угрупованнями; національних — між німцями, слов'янами, угорцями та ін.; соціальних — між суспільними верствами й групами²⁶. Одним із протиріч, на думку науковців, є те, що політична еволюція Австрійської імперії відбувалася в напрямку все більшої територіалізації, тобто зростаючого повновладдя місцевих князів. Це, проте, зміцнювало владу імператора як космополітичного «володаря всіх володарів» (*«augustissimus»*)²⁷.

На Віденському з'їзді в 1515 р. польський король Сигізмунд I домовився з австрійським імператором та чесько-угорським королем

стосовно підтвердження Другого Торунського Трактату (1466) про васальну залежність від Польщі Тевтонського ордену²⁸. Ця держава-орден перебувала в залежності від польських королів до 1618 р. Протягом багатьох десятиліть під сюзеренною владою Корони Польської були Бранденбурзьке курфюрство, Молдавське та Волоське князівства (про що буде сказано нижче). Зважаючи на те, що від часу Люблінської унії 1569 р. більша частина українських земель перейшла до складу федеративної Речі Посполитої, детальніше зупинимось на характеристичі васально-сюзеренних відносин всередині Польсько-Литовської держави.

У результаті виборів на елекційному сеймі 1573 р. новим королем Польщі став брат французького короля Карла IX, молодий та енергійний Генріх Валуа. Він видав спеціальний привілей, який увійшов до історіографії під назвою «Генріхові артикули» й містив ряд пунктів зобов'язання монарха-сюзерена перед польськими станами. Зокрема, йшлося про дотримання принципу вільної елекції, скликання раз у два роки вального сейму, скликання посполитого рушення лише за згодою сейму тощо. Лише за погодженням з депутатами сейму король мав вирішувати питання про запровадження нових податків і мит, ведення війни та миру, зовнішньої політики. Окрім того, при королі мала діяти спеціальна наглядова рада, що складалася з 16 сенаторів. Новообраний монарх повинен був утримувати кварцяне військо та участь шляхти у посполитому рушенні за межами країни. У разі невиконання королем цих зобов'язань шляхта мала право відмовити Генріхові Валуа в покорі йому як своєму сюзерену («*de non praestanda oboedientia*»). Більше того, останній артикул договірних статей дозволяв шляхетському загалу скликати проти нього військову опозицію (т. зв. рокош). Королівська влада також обмежувалася іншим документом під назвою «*Pacta conventa*», що містив додаткові пункти, на яких польський монарх присягав польській і литовській шляхті²⁹. Представники останньої також присягалися королеві у своїй покорі, але за умови гарантування ним виконання вищеназваних «прав і привілеїв».

Одним із перших шляхетських виступів проти королівської влади стала Сандомирська рокош-конфедерація проти Сигізмунда III Вази на початку XVII ст. У 1606 р. невдоволена своїм становищем шляхта подала на розгляд королеві 64 пункти-артикули, які повинні були не лише гарантувати, але й значно розширити їхні васальні права. Після відхилення цих вимог між шляхетськими й королівськими військами розпочалися довготривалі бойові дії, що завершилися у 1607 р. перемогою центрального уряду та укладенням компромісної угоди.

На варшавських сеймах 1607 і 1609 рр. традиція взаємної домовленості між королем і шляхтою набула законодавчого підґрунтя. Безумовно, відносини між королівським урядом і шляхетським станом подіяли й на стосунки між королем Речі Посполитої та Військом Запорозьким (як корпоративної військово-політичної структури) наприкінці XVI — першій половині XVII ст.

Події загальноєвропейської Тридцятилітньої війни 1618—1648 рр. значно вплинули і на політичний розвиток бранденбурзьких земель, частина яких з 1525 р. під назвою Пруського герцогства перебували у васально-ленній залежності від Корони Польської, що було підтверджено варшавським сеймом 1611 р. Депутати законодавчого зібрання Пруссії — Ландагу у випадку незгоди з рішеннями герцога-курфюрста мали право апелювати до польського сейму³⁰. До речі, це могла зробити навіть меншість ландагу. Невдовзі, у 1618 р., вони перейшли під владу курфюрста Бранденбурзького. Згодом курфюрст і електор Пруссії Фрідріх Вільгельм (1640—1688) об'єднав ряд місцевих володарів і заклав основи для утворення в 1701 р. Королівства Пруського. Однак задовго до того Пруссія звільнилася від зверхності польського короля — в січні 1656 р. Фрідріх I Вільгельм домовився про антипольський союз зі шведським королем Карлом X Густавом, а у вересні наступного року підписав угоду з Яном II Казимиром про своє звільнення з-під його опіки. Це стало можливим у результаті проведення ним гнучкої зовнішньої політики, яка отримала назву *Fuchspolitik* і в конкретному випадку полягала в тому, що під час другої Північної війни 1655—1660 рр. курфюрст спочатку надав допомогу Швеції, а потім перейшов на бік польсько-австрійського табору за ціну відмови Речі Посполитої від леннозалежної Пруссії³¹.

Міждержавні сюзеренно-васальні стосунки на Півночі Європи в період пізнього Середньовіччя та Раннього Модерну розвивалися наступним чином. Визначальною проблемою залишалася Кальмарська унія 1397 р., згідно з якою Данія, Швеція (разом з Фінляндією) та Норвегія (разом з Ісландією) перебували під владою данського короля. На початку XVI ст. шведи виплачували до скарбниці короля Ханса 13 000 марок в обмін на певну автономію³². Лише в результаті повстання шведських станів проти зверхності Данського королівства у 1523 р. було скасовано попередні унійні положення. Керівник національно-визвольного руху шведський шляхтич Густав Еріксон Ваза був проголошений монархом новоутвореного королівства, а від 1544 р. (шведський Рикстаг визнав королівську владу спадковою) династія Вазів стала однією з провідних у цій частині Європи.

Починаючи з останньої чверті XIV ст., на європейську модель сюзеренно-васальних міждержавних стосунків почала значно впливати азійська традиція відносин між монархами-сюзеренами та залежними від них правителями. *Ex Oriente Lux* («світло йде зі Сходу») — у цьому числові концентрувався величезний вплив Османської імперії на політичний розвиток багатьох країн Європи, зокрема й на їхні міжнародні відносини. Захоплення Османами колишніх територій Візантійської імперії на Балканах, де вже відбувався процес зародження національних державних утворень, спричинило виникнення тут особливої «буферної зони» між Османською імперією та центральноєвропейськими країнами, у складі якої були васальнозалежні від султана держави («дар ал-сульх» — країни миру). Хоча в даному випадку треба відзначити, що такого поняття, як «міждержавний васалітет», у політико-правовій практиці середньовічної та ранньомодерної Османської імперії не існувало. Адаже до виникнення поняття «дар ал-сульх» в уявленні мусульман християнські країни були тільки «світом війни», в якому «невіріні» могли лише покійрністю (прийняттям мусульманства) й сплатою данини «купити» мир із мусульманами. Разом з тим, традиція вживати термінологію, притаманну «сюзеренно-васальним відносинам», стосовно Османської імперії та залежних від неї країн є загальноприйнятою у світовій історіографії*.

Під турецьким сюзеренітетом з 1389 р. перебував Сербський деспотат, а в 1459 р. він був остаточно інкорпорований Мегмедом II. Наприкінці XIV ст. султан підкорив два Болгарські царства і деспотат Добруджа³³. У першій половині XV ст. османськими васалами стали правителі Боснії. У цих залежних державах султани іноді надавали автономію місцевим володарям, змушуючи їх сплачувати щорічну данину (гараж або «*tributum*») та поставляти допоміжні військові підрозділи для походів османської армії³⁴. 1526 року в підданство до Порту потрапила Дубровницька республіка, що почала надсилати данину до Стамбула. Вона, як і ряд державних утворень Греції, користувалася більшою самостійністю у внутрішній та зовнішній політиці. Турецька влада була зацікавлена в ширшій автономії грецьких територій — області Судіотів в Епірі, округу Мані на Пеллепонесі, островах Тосос та Інтра, що було спричинене провідною роллю греків у тогочасній

* Див. напр.: *Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600.* — К., 1998. — С. 116–118; *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI вв. Главные тенденции политических взаимоотношений.* — М., 1984. — С. 38–39).

Турецький султан Сулейман I

міжнародній торгівлі в цьому регіоні³⁵. Певними автономними правами володіли правителі Албанії, які під впливом Туреччини прийняли іслам. Лише наприкінці XVI ст. Османській імперії вдалося підкорити собі Чорногорію, яка, однак, протягом наступних десятиліть насильного турецького протекторату опиралася сплаті данини.

Поступово протягом другої половини XV–XVII століть балканські васальнозалежні держави перетворили на провінції Османської імперії, які підлягали султанському наміснику. Ці провінції називалися еялетами

(з тур. «влада», «верховенство»), а турецький урядовець, який управляв ними — бейлербеєм («беєм беїв» — старшим над старшими)³⁶. У 1527 р. на систему еялетів була поділена вся територія Боснії³⁷. Невдовзі такої ж долі зазнали й інші балканські держави.

Треба зазначити, що процес поширення османської зверхності над балканськими правителями не був простим і відбувався не лише у військовому протистоянні з місцевими володарями, але й у гострій політичній та військовій суперечці між турецькими султанами й Габсбургами за право сюзеренітету. Адже і болгарський цар Іван Страцимир з 1369 р., і боснійський король Стефан Дабіше з 1394 р., і сербські деспоти Лазар, Стефан Лазар, династія Бранковичів наприкінці XIV — на початку XV ст. визнавали себе васалами королів Угорщини³⁸. Крім того, з кінця XVI ст. між Османською імперією та Угорським королівством розгорнулася боротьба за підпорядкування Трансільванського (Семиградського), Волоського та Молдавського князівств. Активніше від часу завоювання турками Угорщини (1521–1526) в суперечку за придунайські князівства вступають польські королі.

Власне, у цій довголітній боротьбі сюзеренів і зародилася традиція одночасної подвійної (а то й потрійної!) підлеглості правителів-васалів більш сильним монархам, що ворогували між собою. Водночас досить частою, зважаючи на міжнародну ситуацію, стала і політика заміни слабшими правителями своїх протекторів. Одним із перших

таку гнучкість у зовнішній політиці продемонстрував сербський деспот Джурдже Бранкович (1427–1456), який навесні 1428 р., залишаючись васалом угорського короля Жигмонта (1387–1437), визнав васальну залежність від турецького султана Мегмеда II. При цьому він зобов'язався виплачувати Порті щорічну данину й надавати двотисячне кінне військо до османської армії³⁹.

Особливо цінними для нас є політичні відносини між господарями Волощини та Молдавії, з одного боку, й монархами Османської імперії, Польського й Угорського королівств — з іншого. Адже історія цих міждержавних стосунків у площині еволюції політики полівасалітетної підлеглості й частой заміни протекторів є чи не найбільш аналогічною ситуації, в якій перебувала Україна з постановом козацької держави в другій половині XVII ст. А тому зупинимося на їхньому висвітленні детальніше, зосередивши увагу на ключових моментах, що виникали у зовнішній політиці Молдавського князівства у зв'язку з його міжнародно-правовим статусом.

У 1372 р. молдавський господар Лацку визнав васальну залежність від угорського короля Лайоша I. Однак через півтора десятиліття інший правитель Молдавії Петро Мушат, як васал, склав присягу вже польському королеві. Згідно з даними джерел і твердженнями істориків, під дію цієї присяги підпадав не лише тогочасний і майбутній «воевода молдавський», але також «народ і земля» країни («*gentem atque terram*»), фортеці й інші володіння («*ceteraque dominia*»)⁴⁰. Бояри, які перед тим обирали П. Мушата, також присягали й поручалися перед королем Польщі за свого правителя не лише від свого імені, але й «усіх других землян» («*et alioram omnium terrigenarum terrae*») Молдавії⁴¹. Однією з головних причин такого кроку молдавського воеводи, як стверджує Л. Семенова, було його прагнення забезпечити північні та північно-східні кордони князівства від можливого ворожого нападу колишнього протектора⁴². У 1393 р. польському королеві Владиславу Ягайлу присягнув черговий господар Роман I, а в 1404 р. королівським васалом визнав себе Олександр Добрий. Вони також присягали Короні Польській від імені усіх жителів Молдавії. У 1433 р. Владислав Ягайло видав універсал, який підтверджував його сюзеренітет над тогочасним молдавським господарем, а також усі сюзеренно-васальні договори, укладені між Польщею і Молдавією, починаючи з 1387 р.⁴³ З 1456 р. господар П. Арон став васалом польського короля Казимира, проте одночасно сплачував данину султану Мегмеду II. Гарадж Молдавії цього року становив 2000 дукатів, але за неповні два століття він збільшується і в 1593 р. становить 65 000 дукатів⁴⁴. Таким чином, з цьо-

го часу можна говорити про започаткування польсько-турецького кондомініуму над Молдавським князівством⁴⁵.

Продовжувачем політики молдавського полівасалітету став наступник П. Арона господар Штефан III, який правив з 1457 до 1504 р. Вибираючи між угорською і польською зверхністю, він у 1459 р. надав перевагу останній, що було спричинене більшою свободою політичного маневру для правителя Молдавії. Адже польський король у той час був зайнятий суперництвом із Московською державою⁴⁶. Водночас цей молдавський господар сплачував данину турецькому султану, а, отже, був його ленним васалом. Лише у 1473 р. Молдавське князівство припинило посилати гроші до Стамбула. Через два роки, 12 липня 1475 р., господар Штефан III оголосив себе підданим угорського короля Матвія, а 8 вересня того ж року признав сюзеренітет польського короля Казимира. Такі дії молдавського правителя були спричинені нічим іншим, як загрозою окупації князівства турецькими військами. Окрім того, згідно з дослідженнями російського історика І. Грекова, Штефан III свідомо здійснював тактику лавірування між Туреччиною, Угорщиною і Польщею і тим самим забезпечував «збереження самостійності свого князівства»⁴⁷.

1485 р. молдавський господар підтвердив свій васалітет перед польським королем, а 1489 р. склав присягу новому угорському королю Матяшу Корвіну. Однак це так і не убезпечило Молдавське князівство від загрози турецької експансії — у 1495 р. за спиною Штефана III Османська імперія уклала договір з Угорським королівством про визнання її сюзеренітету над усіма дунайськими князівствами. З огляду на це, частина молдавських бояр схиляється на бік Порту і визнає зверхність турецького султана. Відповіддю господаря Молдавії стало укладення в 1499 р. антитурецького союзу з Короною Польською та Великим князівством Литовським, а також Угорським королівством, яке відмовилося від своїх попередніх зобов'язань перед Портою⁴⁸.

Протягом XVI ст. Молдавське князівство продовжувало бути державою, де перехрещувалися інтереси багатьох країн — Османської імперії, Корони Польської, Угорського королівства, Священної Римської імперії, Апостольської столиці, Великого князівства Литовського. З середини цього століття свою політику щодо Молдавії почало формувати й українське козацтво⁴⁹.

Господарі, які досить часто змінювалися, продовжували політику полівасалітетної підлеглості й часто змінювали своїх зверхників, зважаючи на конкретну військово-політичну ситуацію в регіоні. Але з часом це придунайське князівство все більше й більше втягувалося у сферу

впливу могутньої на той час Порти. З 1520-х рр. султани вже починають затверджувати господарів Молдавського князівства, які обиралися місцевими боярами. Господарі були зобов'язані посилати до Стамбула своїх синів чи рідних як заручників. У другій половині XVI ст. право затвердження чергового господаря перетворюється в систему їхнього прямого призначення султаном без ради з молдавським боярством⁵⁰. Щоб зайняти господарський престол, претендентові необхідно було сплатити велику грошову суму до скарбниці султана. Також щорічно він мав сплачувати данину, що, наприклад, у 1524 р. становила 14 тис. дукатів. Окрім щорічного хараджу, Молдавія (так само, як і Волощина) мала відправляти до Туреччини ще і надзвичайну грошову данину («*tributum extraordinarium*»). Однією з найбільших повинностей молдавських і волоських господарів були офіційні й неофіційні подарунки («пешкеш»), які в грошовому чи натуральному вираженні підносили султану й багатьом турецьким урядовцям. Разом з тим, султани допускали певну самостійність князівства в його зовнішній політиці. Рівень цієї самостійності визначався міжнародними планами Османської імперії того чи іншого періоду. Як відзначають фахівці з цієї проблеми, дозволена Портою свобода зовнішньополітичної діяльності спричиняла в самому князівстві прагнення спочатку до збереження незалежності, а потім до її відновлення⁵¹. «Підкорені християнські народи не прийняли іслам і не асимілювалися з турками... Ці народи почали домагатися відокремлення від турок»⁵², — писав з огляду на це турецький історик А. Ніязі.

Очевидно, саме тому в XVII ст. васальні права молдавських господарів значно обмежуються, а їхні обов'язки щодо свого, вже майже постійного сюзерена — турецького султана — збільшуються. Д. Кантемір зазначав, що, починаючи з 30-х рр. XVII ст., у правителів Молдавського князівства відібрали право «оголошення війни та миру» й укладання договорів з іноземними державами⁵³. На знак вдячності за своє призначення (султан віддавав господарю Молдавію в управління «як винагороду» за його вірність і відданість імперії) новий правитель князівства був зобов'язаний: 1) вірно й правдиво служити султану; 2) підкорятися його наказам; 3) захищати підданих султана; 4) спостерігати за тим, що відбувається в таборі ворогів і присилати відомості про них; 5) мати із султаном спільних ворогів і друзів; 6) бути задоволеним тими прибутками, які одержує; 7) нічого насильно не вимагати у своїх підданих; 8) посилати султану данину й подарунки у визначений термін⁵⁴. Призначений господар отримував з рук султана ознаки князівської влади (бунчук, санджак, кафтан, булаву тощо) і відправлявся до Мол-

давїї, куди його супроводжував султанський урядовець. Після прибуття останній зачитував перед місцевими боярами фірман падишаха, в якому говорилося: «...Вам же повеліваємо бути у всьому помірними і послухними йому (господарю. — *Т. Ч.*), виконувати належно і без затримки все, що від вас вимагатиметься, згідно з нашими наказами»⁵⁵. Таким чином, зважаючи на вищевикладене, Д. Кантемір дійшов висновку, що у цей час найвище право верховної влади перейшло від господарів до султана⁵⁶. Хоча в турецькому фірмані, який був захоплений і спалений Яном III Собеським під час молдавського походу польської армії у 1686 р., зазначалося: «Молдавія добровільно, ніким не силувана, запропонувала свою покірність османському імператору і за це... нічого іншого від князя (молдавського. — *Т. Ч.*) не вимагається, окрім як щоденної присилки через вірних бояр до Високої Порти чотирьох тисяч золотих»⁵⁷. А, отже, категорично говорити про передачу суверенних прав від господаря до султана в цьому випадку не можна.

Однак такий стан взаємовідносин між Османською імперією та Молдавським господарством не означав, що серед боярської еліти не виникало інших планів щодо зовнішньополітичної орієнтації своєї країни. У середовищі правлячої верхівки в цей період виникає два угруповання — «протурецьке» і «прохристиянське». Представники першого продовжували підтримувати вже «традиційне» османське зверхництво. Друге — виношувало проекти повернення до польського сюзеренітету або ж планувало для себе інших протекторів — Московську державу чи Габсбургську монархію.

Проекти договорів васального підданства московському царю та польському королеві виникали серед молдавського боярства у 1654, 1656, 1673 та 1684 рр. Австрійському імператору молдавани хотіли піддатися у 1690 р. Оцінюючи їхню правову основу, П. Советов стверджував, що проекти, надані Росії в 1656 р. та Польщі в 1684 р., «вирішували питання на користь сеньйоріально-вотчинних відносин власності», а проект договору 1673 р., наданий господарем Ш. Петричейку королю Речі Посполитої Міхалу Корибуту, «зберігав перевагу феодально-державних приватних відносин»⁵⁸. Отже, молдавсько-російський і молдавсько-польський договори, так само як молдавсько-австрійський договір, передбачали сюзеренно-васальні стосунки між монаршою владою та правителями Молдавського князівства.

Крім того, під час походів польської армії до Молдавії у 1686 та 1691 рр. король Речі Посполитої також намагався привести місцеве населення до визнання його протекції. Але після завершення військової операції 1686 р. Ян III Собеський відзначив «непостійну вір-

ність» молдаван, які «всі свої обіти і на святому Євангелії вчинені присяги скоро відкинули...»⁵⁹. В універсалі, зверненому до господаря і всіх станів князівства під час походу 1691 р., польський король нагадував молдаванам про те, що він є їхнім законним сюзереном («*panot didydzynym*») і обіцяв звільнити їх від турецького рабства й зберегти всі старовинні «права та вольности»⁶⁰. Проте, як засвідчував очевидець тих подій венеціанський резидент Альберт (жовтень 1691 р.), поляки так і не знайшли спільної мови з молдавськими боярами⁶¹. Очевидно, що однією з причин цього була відмова Речі Посполитої у військовій допомозі князівству в 1689–1690 рр., коли Молдавії загрожувало вторгнення габсбургських військ.

Не чекаючи на допомогу від Польщі й Туреччини, лідери «прохристиянського» (К. Кантемір) і «протурецького» (М. Костін) боярських угруповань таємно один від одного розпочали переговори з представниками австрійського командування. Невдовзі вони об'єднуються перед загрозою окупації своєї країни і підписують не вигідний для себе (австрійці встановили більшу, ніж турки, данину) договір про васальну підлеглисть Габсбургській династії⁶². Однак шойно, через зміну міжнародної ситуації, проблема вторгнення імперських військ відпала, господар М. Костін відмовився визнавати умови укладеного раніше договору. Ще два десятиліття Молдавське князівство перебувало під турецьким протекторатом, але як тільки виникла змога відмовитися від нього, господарі скористалися цим шансом. 13 квітня 1711 р. правитель Молдавії Д. Кантемір укладає васальнозалежний договір із російським царем Петром I, який також не був довговічним⁶³.

Таким чином, більш ніж три століття правителі Молдавського князівства, зважаючи на суперництво сильніших держав (Османської імперії, Угорського королівства, Корони Польської та Московської держави), були вимушені переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного сюзерена на користь іншого. Інколи господарі визнавали васальну залежність від кількох монархів одночасно, але це робилося лише заради того, щоб зберегти свою державу від поглинення іншими державними утвореннями.

Крім балканських країн, Волоського і Молдавського князівств, існувала низка держав, які так чи інакше перебували у васальній залежності від Османської імперії. Відомий турецький історик Г. Іналджик відзначав, що протягом XVI ст. були ще такі «християнські васальні (від султана — *Т. Ч.*) князівства... Трансільванія, Дубровник, Грузія, Черкасія та у XVII ст. козацький гетьман. Нарешті, існували піддані мусульманські князівства — Кримський ханат...»⁶⁴. Про зародження

та еволюцію полівасалітетної політики Українського гетьманату розповімо в наступних розділах книги, а зараз окреслимо основні моменти, які висвітлюють державну залежність ще одного придунайського князівства — Трансільванії, а також Кримського ханату (що так само, як і частину Османської імперії, територіально зараховуємо до країн Південно-Східної Європи).

Близько півстоліття, починаючи з останньої чверті XV ст., Трансільванія (угор. «*Erdely*» — Ердей, інша назва князівства — Семиграддя) у статусі воєводства перебувала в складі Угорського королівства. У 1526 р. трансільванський воєвода Я. Заполья програв боротьбу за угорську корону і, закликавши на допомогу турецькі війська, проголосив себе князем Трансільванії. Таким чином Угорщина була поділена між Османами і Габсбургами. Відтоді виборні трансільванські князі стали васалами султана зі щорічною виплатою йому данини (вперше вона була виплачена у 1543 р.) і постачанням у разі необхідності військових підрозділів. Як дослідив чеський історик Й. Блашкович, місцеві князі виплачували Порті щорічну данину у розмірі 10 000 золотих толарів⁶⁵. Однак Габсбурги не залишали Трансільванію в спокої — в останній чверті XVI ст. вони змогли відновити свою зверхність над її князями в результаті П'ятнадцятилітньої війни (1592—1606) з Османською імперією.

У січні 1595 р. трансільванський князь Сигізмунд Баторій уклав угоду з імператором Рудольфом (той одночасно був і королем Угорщини), в якій зобов'язався брати участь у війні проти Туреччини та визнав підлеглість австро-угорському монархові. Рудольф погодився на те, щоб Баторій володів князівством у колишніх кордонах, але в разі смерті Сигізmunда та відсутності спадкоємця по чоловічій лінії Трансільванія мала перейти під безпосередню владу угорського короля⁶⁶.

У результаті національно-визвольного повстання проти австрійської влади на чолі зі шляхтичем Іштваном Бочкаї, останнього у 1605 р. проголосили князем Трансільванії й королем Угорщини (хоча від другого титулу він відмовився). За допомогою турецьких військ Бочкаї мав ряд важливих перемог над габсбургською армією. Визнаючи сюзеренітет турецького султана, новопроголошений князь одержав від нього монарші інсигнії — меч і корону. У липні наступного року він підписав договір з австрійським імператором Рудольфом про визнання своїх суверенних прав стосовно Трансільванії, до якої ввійшла і територія сучасної Закарпатської України⁶⁷. 11 листопада того ж року між двома монархами — австрійським цісарем і турецьким султаном, а також залежним від Порти трансільванським князем був укладений Житва-

торокський мир, що припинив П'ятнадцятилітню війну. Згідно з його положеннями, Габсбурги виплачували Османам 200 тисяч форинтів, а Трансільванія визнавалася васалом Туреччини. Її васалітет полягав у сплаті туркам щорічної данини та наданні у разі потреби війська, а також в обов'язковому затвердженні султанами нових князів, що обиралися державними зборами князівства⁶⁸. Разом з тим, угорські князі увільнялися від постачання до Стамбула податку продовольством.

Коли у квітні 1613 р. князь Габор Баторій відмовився від султанської зверхності й перейшов під цісарський протекторат, Агмед I добився його зміщення й виборів на князівський трон свого ставленика Габора Бетлена. Це обрання відбулося за підтримки 80-тисячної турецької армії, а державні збори Трансільванії були скликані великим візирем. З цього часу князівство стало виплачувати данину в розмірі 10 тисяч золотих. У листі султана Мустафи до польського короля Сигізмунда III за 1623 р. відзначалося: «...Особливо це (стосується. — Т. Ч.) семиградського воєводи Бетлена Габора, найславнішого серед правителів... Він вірний і славний слуга і невольник нашої Порти, а семиградська держава з часів наших предків доблесних і благородних є нашим спадковим володінням»⁶⁹.

У положеннях Вестфальського миру 1648 р. Трансільванія вперше за багато десятиліть була названа поряд з іншими «удільними» державами. В окремі періоди це князівство виходило з-під протекторату Османської імперії, змінюючи його на сюзеренітет Габсбургської династії. Перебуваючи між двома імперіями, Трансільванія довгий час визначала свою зовнішню політику як альтернативну: або опираючись на Відень вийти з-під влади Османів, або ж визнати владу австрійців, щоб позбутися впливу Порти⁷⁰. Інколи в Трансільванії правили одночасно два князі: один підтримувався Австрією, другий — Туреччиною. Після того, як коаліція європейських держав у 1683 р. перемогла османську армію під Віднем, Трансільванія остаточно відійшла під зверхність австрійської корони. 4 грудня 1691 р. імператор Леопольд I надав його правителю диплом («*Magna Charta Diploma Leopoldiani*»), в якому були виписані васальні «права і привілеї» місцевого князя⁷¹. Протягом XVIII ст. Габсбурги суворо дотримувалися прав, наданих Трансільванії у попередні роки.

З 1475 р. у васальній залежності від турецьких султанів перебував Кримський ханат. Хан Менглі-Гірей, який був захоплений турками під час взяття Кафи, піддався Мегмеду II Завойовнику за умов постійного перебування в Стамбулі своїх найближчих родичів, а також передачі Османській імперії прибережних територій від Балаклави до Кер-

чі з центром у Кафі. Натомість Порта обіцяла призначати ханів у Крим лише з династії Гіреїв (хан як васал султана перебував на становищі «тікме» — призначеного)⁷², надати ханству внутрішньополітичну автономію і право зноситися з іноземними володарями⁷³. Історики відзначають, що у своїх васальних зобов'язаннях перед турецькими султанами кримські хани мали більшу незалежність у своїй внутрішній та зовнішній політиці, ніж молдавські, волоські і трансільванські князі⁷⁴. Це зумовлювалося не лише мусульманським віросповіданням татар, але й спільністю зовнішньополітичних курсів Бахчисарая і Стамбула щодо Речі Посполитої, Московської держави та інших країн. Неодноразово Кримське ханство виступало як посередник у міжнародних зв'язках турецьких султанів. Окрім того, як зауважив Ярослав Федорук, військова потуга ханства була на більш високому рівні, ніж у інших турецьких васалів⁷⁵. Одночасно в зовнішній політиці Криму XVI–XVII ст. зберігаються дві тенденції: по-перше — виконання підданських умов щодо Туреччини, по-друге — намагання протиставити себе Османській імперії й стати на шлях самостійної політики⁷⁶.

Такі специфічні державні утворення Північного Причорномор'я, як Білгородська, Ногайська та Єдисанська орди були в підданстві кримської династії Гіреїв, а отже, визнавали сюзеренітет султанів Османської імперії. Так, зобов'язання ногайських мурз перед Кримським ханством полягали в наданні йому певної кількості військових підрозділів, передачі частини здобичі та виділенні невеликої грошової суми за кожного полоненого⁷⁷. Разом з тим, влада ханів над цими ордами в окремі періоди була досить умовною — у 1621 р. правитель Ногайської орди Кан-Темір з роду Мангітів, минаючи попередній сюзеренітет кримського хана, склав присягу особисто султану Осману II⁷⁸. Лише після певних військових дій (у поході проти Ногайської орди на боці татарів виступало й Військо Запорозьке) хану Мегмеду-Гірею III вдалося схилити ногайців до покори. Проте подібні випадки у взаємовідносинах кримчаків з підлеглими їм причорноморськими ордами траплялися і в наступні роки.

Отже, на зламі Середньовіччя та Ранняго Модерну формується традиція полівасалітетної залежності правителів слабших і менших держав (Молдавія, Волощина, Трансільванія, Пруссія, ряд балканських та причорноморських країн), які, з огляду на неможливість відстояти свою незалежність та бажання утримати владу над підлеглими територіями, шукали для себе серед більш могутніх династичних володарів — надійних захисників-сюзеренів. Подібною до цього міжнародного процесу складалася ситуація у зв'язку з появою в середині

XVII ст. на теренах Центрально-Східної Європи Українського гетьманату — нового державно-політичного утворення на чолі з правителем-гетьманом, який претендував на окремий міжнародний статус.

¹ Шульгин О. Нариси з нової історії Європи. — Прага, 1925. — С. 10–11.

² Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада. — Москва, 1992. — С. 90.

³ *З основної новітньої літератури див.:* Блок Марк. Феодальне суспільство. — К., 2002; Ganshof F. L. Qu'est-ce que la feodalite? — Brussels, 1957; Brunner O. Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Osterreichs im Mittelalter. — Darmstadt, 1973; The Medieval Nobility. Studies on the ruling classes of France and Germany from the sixth to the twelfth century / Ed. T. Reuter. — Amsterdam, 1978; Poly J.-P., Bournazel E. The Feudal Transformation 900–1200. — New-York — London, 1991; Hicks M. Bastard Feudalism. London — New-York, 1995; Reynolds S. Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted. — Oxford, 1996 та ін.;

⁴ *Див., напр.:* Stone L. The Crisis of the Aristocracy 1558–1642. — Oxford, 1965; Patrons and Clients in Mediterranean Societies / Wyd. E. Gellner, J. Waterbury. — London, 1977; Hommage a Roland Mousnier. Clienteles et fidelites en Europe a l'epoque moderne / Ed. Y. Durand. — Paris, 1981; Kettering S. Patrons, Brokers and Clients in Seventeenth-Century France. — New-York — Oxford, 1986; Klientelsystem in Europa der fruhen Neuzeit / Hrsg. A. Maćzak. — Munchen, 1988; Maćzak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. — Warszawa, 1994; Kurtyka J. Problem klienteli możnowładczej w Polsce późnośredniowiecznej // Genealogia — władza i społeczeństwo w Polsce średniowiecznej. — Toruń, 1999. — S. 47–122 та ін.

⁵ Ле Гофф Жан. Цивілізація середньовікового Запада. — С. 91; Блок Марк. Феодальне суспільство. — С. 224–231

⁶ Блок Марк. Феодальне суспільство. — С. 224

⁷ Толочко А. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. — С. 184.

⁸ Там само. — С. 24.

⁹ Шабульдо Ф. Русь в інтеграційних процесах XIII–XVI ст. // Другий міжнародний конгрес українців. Історія. — Част. 1. — К., 1995. — С. 30

¹⁰ Окиншевич Л. Вступ до науки про право і державу. — Мюнхен, 1987. — С. 48.

¹¹ Медведев И. Некоторые правовые аспекты византийской государственности // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (XI–XVII вв.) — Ленинград, 1990. — С. 9.

¹² Люблинская А. Государство эпохи Возрождения в Западной Европе // Типология и периодизация культуры Возрождения. — Москва, 1978. — С. 10.

¹³ Петров М. Об исторической модели «мирового Возрождения» в связи с некоторыми политико-культурными характеристиками западноевропейского Ренессанса // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (XI–XVII вв.). — С. 187–188.

¹⁴ Strayer J. On the medieval origins of the modern state. — Princeton, 1973. — P. 12.

¹⁵ Петров М. Об исторической модели «мирового Возрождения». — С. 190.

¹⁶ Циватий В. Проблема влади і владарі-державці у Західній Європі середньовіччя та раннього нового часу (політико-правові теорії і реальність) // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. Матеріали наукової конференції. — Чернівці, 2000. — С. 61.

¹⁷ Струкевич О. Провідні політико-культурні орієнтації еліти // Українське суспільство на зламі Середньовіччя і Нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К., 2001. — С. 127.

¹⁸ Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. — Санкт-Петербург, 1912. — С. 14.

¹⁹ Люблинская А. Государство эпохи Возрождения в Западной Европе. — С. 14.

²⁰ Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації // Історія України. — 2002. — № 8. — С. 9.

²¹ Шульгин О. Нарис з нової історії Європи. — С. 142; Поршнев Б. Тридцатилетня війна і вступлення в неї Швеції і Московського державства. — Москва, 1976. — С. 64.

²² Цьольнер Е. Історія Австрії. — Львів, 2001. — С. 153–154.

²³ Поршнев Б. Тридцатилетня війна. — С. 59.

²⁴ Історія Центрально-Східної Європи. — Львів, 1996. — С. 186.

²⁵ Історія Чехії. — Москва, 1947. — С. 101.

²⁶ Поршнев Б. Тридцатилетня війна. — С. 59.

²⁷ *Порівн.*: Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. — Т. III. — 1994. — С. 99–100.

²⁸ Історія Центрально-Східної Європи. — С. 180.

²⁹ Samsonowicz H. Historia Polski do roku 1795. — Warszawa, 1990 — S. 173.

³⁰ Історія Європи. — Т. 4: Європа Нового часу (XVII–XVIII віка) — Москва, 1994. — С. 167.

³¹ Historia dyplomacji Polskiej. — Т. II: 1572–1795. — Warszawa, 1982. — S. 175.

³² Історія Європи. — Т. 3: От Середньовіччя к Новому часу (кінець XV — перша половина XVII в.) — Москва, 1993. — С. 211.

³³ Димитров С., Манчев К. Історія на балканските народи XV–XIX вв. — София, 1971. — С. 18–19.

³⁴ Іналджик Г. Османська імперія. — С. 116.

³⁵ Історія Центрально-Східної Європи. — С. 197.

³⁶ Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672–1699. — Warszawa, 1994. — S. 13.

³⁷ Железнякова А. Боснія под Османской властью в XV–XVII вв. // Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура. — Москва, 1990. — С. 170.

³⁸ Шушарин В. Особенности международной обстановки на Балканах во второй половине XIV — первой половине XV в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI вв. — С. 45.

³⁹ Его же. Королевство Венгрия и Османская империя (XV — первая четверть XVI в.) // Там само. — С. 105.

⁴⁰ Cost chescu M. Documente moldovenesti inainte de Steban cel Mare. — Vol. II. — Bucuresti, 1959. — P. 599; Параска П. Ф. Территориальное становление Молдавского феодального государства во второй половине XIV в. // Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до середины XIX в.) — Кишинев, 1980. — С. 64.

⁴¹ Cost chescu M. Documente. — P. 601.

⁴² Семенова Л. Некоторые аспекты международного положения Молдавского княжества во второй половине XV в. // Юго-Восточная Европа в средние века. — Кишинев, 1972. — С. 208.

⁴³ Параска П. Территориальное становление Молдавского феодального государства. — С. 65.

⁴⁴ Борничень-Максим М. Турецкие документы о финансово-экономических обязательствах Молдавии и Валахии перед Османской империей во второй половине XVI в. // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — Т. III. — Москва, 1974. — С. 241.

⁴⁵ Греков И. Османская империя и страны Центральной и Восточной Европы в 50–70-е гг. XV в. // Османская империя и страны... Европы в XV–XVI вв. — С. 65.

⁴⁶ Семенова Л. Некоторые аспекты международного положения. — С. 208.

⁴⁷ Греков И. Османская империя и страны. — С. 76.

⁴⁸ Гонца Г. Изменение тактики внешнеполитического курса Молдавского государства в последних десятилетиях XV — начале XVI в. // Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до середины XIX в.) — Кишинев, 1980. — С. 104.

⁴⁹ Леп'явко С. Формування молдавської політики українського козацтва // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Вип. 7. — К., 2000. — С. 79–88.

⁵⁰ Семенова Л. Взаимоотношения Дунайских княжеств с Османской империей в XVI в. // Османская империя и страны... Европы в XV–XVI вв. — С. 193.

⁵¹ Там само. — С. 194.

⁵² Nigazi A. Tarih. 3. — Istanbul, 1963. — P. 55–56.

⁵³ Кантемир Д. Описание Молдавии. — Кишинев, 1973. — С. 44.

⁵⁴ Власова Л. Взгляды Дмитрия Кантемира на развитие молдавско-османских политико-правовых отношений в XV — начале XVIII в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. — Кишинев, 1988. — С. 110–111.

⁵⁵ *Цит. за:* Кантемир Д. Описание Молдавии. — С. 79.

⁵⁶ Там само. — С. 44.

⁵⁷ *Цит. за:* Cantemir D. Istoria imperiului Ottomane. — Vol. II. — Bucuresti, 1878. — P. 274.

⁵⁸ Советов П. Проекты вступления Дунайских княжеств в подданство России и Речи Посполитой в XVII — начале XVIII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. — Москва, 1979 — С. 317.

⁵⁹ Documente privitoare la istoria romanilor. In 44 vol. — Supl. II., Vol. III. — Bucuresti, 1900. — P. 155–156.

⁶⁰ Sarnecki K. Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Diariusz i relacje z lat 1691–1696 / Wyd. J. Wolinski. — Wrocław, 1958. — S. 14–16.

⁶¹ Власова Л. Два направления внешней политики Молдавии и их преломление в ее взаимоотношениях с Польшей в 80–90-е гг. и в XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье. — С. 336.

⁶² Там само. — С. 338.

⁶³ Кириченко Н. Текст русско-молдавского договора 1711 г. и соответствие его летописи М. Некулчи // Вековая дружба. Сб. ст. — Кишинев, 1961. — С. 319.

⁶⁴ Иналджик Г. Османська імперія. — С. 118; Порівн. також: Kołodziejczyk D. Ejalet Kanieniecki. — S. 19.

⁶⁵ Блашкович Й. Два турецьких документа к истории Трансильванії // Восточные источники. — С. 150.

⁶⁶ Шушарин В. Королевство Венгрия и Трансильвания во время войны османов с Габсбургами // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — Часть 1: Главные тенденции политических взаимоотношений. — Москва, 1998. — С. 33.

⁶⁷ Блашкович Й. Два турецьких документа. — С. 151.

⁶⁸ Шушарин В. Королевство Венгрия и Трансильвания. — С. 42.

⁶⁹ Османская империя в первой четверти XVII века. Сб. док. и мат. — Москва, 1984. — С. 192.

⁷⁰ Медведева К. Внешнеполитическое положение Трансильванского княжества в 50–60-е гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — С. 188

⁷¹ Вознесенский Н. Очерки Трансильвании. — Санкт-Петербург, 1849. — С. 22.

⁷² Иналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400–1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції. — К., 1995. — С. 117.

⁷³ Греков И. Османская империя и страны. — С. 74–76.

⁷⁴ Иналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400–1700 рр. — С. 118; Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. — Частина I: 1654 рік. — Львів, 1996. — С. 7.

⁷⁵ Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. — С. 7.

⁷⁶ Греков И. К вопросу о характере политического сотрудничества Османской империи и Крымского ханства в Восточной Европе в XVI–XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье... — С. 302.

⁷⁷ Тунманн. Крымское ханство. — Симферополь, 1991. — С. 46.

⁷⁸ Галенко О. Дипломатія Кримського ханства (середина XV ст. — 1783 р.) // Нариси з історії дипломатії України. Відп. ред. В. Смолій. — К., 2001. — С. 246.